

Francisca de Haan in haar dissertatie beschreven zijn. Het is het resultaat van jaren praten en schrijven over gendergeschiedenis dat in dit deel de interactie tussen technologische ontwikkeling met de ontwikkeling van het leven en de arbeid van vrouwen zo zichtbaar wordt. Het had van mij explicieter gemogen: het schrijven van de geschiedenis van het kantoor is onvermijdelijk de kruising van gendergeschiedenis met techniekgeschiedenis. De koppeling wordt niet uitgewerkt, en wordt niet eens genoemd in de methodologische inleiding van de redactie. De foto's zijn wel opeens opvallend vaak foto's van vrouwen. Langzaam ontstaat een beeld van de automatisering van het kantoor en van de invoering van de computer. We ruiken aan het debat over de vraag of nieuwe apparaten als schrijfmachines grote consequenties hadden voor de positie van vrouwen. In het laatste hoofdstuk over recente ontwikkelingen in de kantoor-technologie wordt een koppeling gemaakt met ideeën over het *scientific management* in kantoren. Ook al wordt verderop in het hoofdstuk ingegaan op de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen, toch meen ik dat het management op veel meer punten dan de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen met genderverschillen te maken had. Deze verschillen werden ingezet in de manier waarop het kantoor werd georganiseerd. De vrouwelijkheid van de typekamer voorkwam onvrede en de bedrijfscultuur hiërarchiseerde mannelijkheid en vrouwelijkheid. Ik miste, en dat geldt voor alle hoofdstukken, gevoeligheid voor dergelijke zaken. Het heeft me verbaasd, omdat met name de auteur Ellen van Oost in haar proefschrift uit 1994 over genderprocessen in de constructie van automatiseringsfuncties blijk gaf daar juist naar te willen kijken. Kennelijk vallen dit soort nuances weg in het raster van zo'n mega-onderneming waar techniekgeschiedenis is afgebakend als techniek.

In haar boek *The gender of history* heeft de Amerikaanse historica Bonnie G. Smith een lans gebroken voor een kritiek op historische projecten die door hun omvang en relatie met de traditie haast vanzelfsprekende historische beelden blijven reproduceren. Daartegenover stelt zij de narratieve studie van het historisch tableau dat bewoond wordt door vrouwen, kinderen, immigranten, gekleurde mensen. Deze levenden moeten het beeld retoucheren. Dat bedacht ik terwijl ik de twee delen met elkaar vergeleek. Tegenover de traditie van de waterstaat staat de technologie van het kantoor met daarin momenten van het historisch tableau. In alle gevallen gaat het om geschiedenissen die zich afspelen ver weg van een wereld die hen waarneemt en organiseert. Wat er nu ligt zou een reden moeten zijn het werk in een bredere context voort te zetten.

Selma Leydesdorff

R. Holtmaat, ed., *Eeuwige kwesties. Honderd jaar vrouwen en recht in Nederland* (Themanummer *Nemesis. Tijdschrift voor vrouwen en recht*; Deventer: Tjeenk Willink, 1999, 186 blz., f45,-, ISBN 90 271 5193 8).

Naar aanleiding van haar 15-jarig bestaan, gaf *Nemesis. Tijdschrift voor vrouwen en recht* afgelopen jaar een bundel uit over honderd jaar vrouwen en recht in Nederland. Het is een juridische bundel, maar de redactie heeft er bewust voor gekozen om ook bijdragen uit sociologische, historische, bestuurskundige en journalistieke hoek op te nemen.

De neutrale hoofdvraag van de bundel: 'Wat is er op juridisch gebied in Nederland voor vrouwen veranderd?' wordt gekleurd door de persoonlijke betrokkenheid van de redactie. Dat blijkt niet alleen uit de inleiding, maar ook uit de bijdragen. De samenstellers betwijfelen of het gelijkheidsbeginsel in het recht uiteindelijk positief voor vrouwen is te noemen. Streefden vrouwen van de eerste en tweede feministische golf naar volledige juridische gelijkheid, nu is

het de vraag of deze strijd relevant is als het gaat om de vrijheid en dagelijkse werkelijkheid van vrouwen. Oftewel, wat is de waarde van juridische verworvenheden als de ongelijkheid van mannen en vrouwen in het systeem is verweven?

Deze prangende vragen worden niet door iedere auteur met dezelfde ideologische lading beantwoord. De bijdragen behandelen de belangrijkste onderwerpen: de rechtspositie van weduwen, gescheiden vrouwen, prostituees en dienstmeisjes, de veranderingen in het vermogens-, nationaliteits- en arbeidsrecht, en uiteraard de strijd voor het recht op abortus. Daarnaast bevat de bundel enkele stukken die wat uit de toon vallen omdat zij eerder vanuit persoonlijk-politieke betrokkenheid dan vanuit een wetenschappelijk kader geschreven lijken te zijn. Dat hoeft overigens geen bezwaar te zijn.

Het stuk van Tymen van der Ploeg over de verhouding tussen kerk en staat rond het huwelijksrecht is persoonlijk getint, maar ook gewaagd en origineel omdat het vragen stelt die zelden op de juridisch-historische agenda staan. Het artikel van Sasja Tempelman en Tineke Egyedi over de invulling van het burgerschap van vrouwen in de twintigste eeuw is daarentegen veel minder prettig leesbaar. Het stuk wemelt van de begrippen (als 'collectieve bevrijdingspraktijken') en politieke- en economische verklaringsfactoren, maar echt helder wordt hun betoog er niet van. Dat valt van de overige artikelen niet te zeggen, want de auteurs hebben over het algemeen goed leesbare stukken geschreven die informatief, duidelijk en bondig zijn.

Een eenduidig antwoord op de vraag of de rechtspositie van vrouwen is verbeterd, valt natuurlijk niet te geven. Zeker niet in een bundel met dertien onderwerpen en veertien auteurs. Verschillende auteurs menen dat er op verschillende gebieden wel degelijk vooruitgang is geboekt. Hans d'Oliveira laat zien dat het nationaliteitsrecht een verbetering betekent omdat vanaf 1985 kinderen hun nationaliteit evenzeer ontleen aan hun Nederlandse moeder als hun Nederlandse vader. Joyce Outshoorn noemt de uitkomst van de abortusstrijd als een van de belangrijkste verworvenheden van de vrouwenbeweging en Heikelien M. Venijn Stuart toont aan dat de rechtsposities van (Nederlandse legale) prostituees is verbeterd.

De verbetering ten spijt, de teneur van de bundel is dat de rechtspositie van vrouwen uiteindelijk niet de gewenste bewegingsvrijheid heeft gegeven. Vrouwen hebben formeel hun plek op de arbeidsmarkt veroverd, maar Klaartje Wentholt vraagt zich af wat de waarde van dit arbeidsrecht is als de arbeidspraktijk niet aansluit bij de leefwereld van vrouwen. Marc de Werd en Govaert van den Bergh komen tot een vergelijkbare conclusie als het gaat om vrouwelijke rechters en vermogensrecht. Deze conclusies lijken mij overtuigend.

Wat minder overtuigend is soms de historische informatie. Het is bekend dat het grensgebied van twee disciplines (geschiedenis en recht) meestal resulteert in een uitgesproken nadruk op één van de twee. In dit geval ligt de nadruk op het juridische en dat is logisch, maar voor historici leidt dat soms tot merkwaardige beweringen. Incidentele onjuistheden zijn natuurlijk overkomelijk, maar het wordt anders als een betoog op verkeerde historische informatie is gebaseerd.

Zo concludeert Elisabeth Lissenberg dat cijfermatige vergelijkingen tussen mannen- en vrouwencriminaliteit geen beter inzicht in de vrouwelijke criminaliteit opleveren. Immers, het feit dat vrouwen in Amsterdam in de vroegmoderne tijd bijna 50% van de totale criminaliteit uitmaakten en nu slechts 10% komt doordat gedragingen als overspel, prostitutie en bedelen toen strafbaar waren en nu niet. Het is jammer dat Lissenberg geen historische tijdschriften heeft geraadpleegd, want dan had zij geweten dat vrouwen in de vroegmoderne periode ook relatief hoger scoorden als het ging om vermogensdelicten en de openbare orde. Het mag de

pret van deze feestbundel niet bederven, want voor een aantal interessante artikelen over vrouwen en recht in de afgelopen honderd jaar kan de lezer er nog steeds terecht.

Manon van der Heijden

G. Kurgan-van Hentenryk, ed., *Un pays si tranquille. La violence en Belgique au XIXe siècle* (Faculté de philosophie et lettres. Histoire CVII; Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1999, 256 blz., Bf 850, -, ISBN 2 8004 1209 7).

Deze bundel verdient in de eerste plaats veel lof. Al was het maar omdat nu voor het eerst een aantal artikelen over de geschiedenis van het geweld in het negentiende-eeuwse België in één boekdeel te vinden is. Dat de bijdragen bovendien stuk voor stuk geschreven zijn door auteurs die bijzonder vertrouwd zijn met de thematiek, verhoogt zeker de waarde. Geen haastig schrijfwerk in deze bundel, maar zeer gestoffeerde en doordachte stukken, die bovendien worden ingeleid door een uitgebreid historiografisch overzichtsartikel (Xavier Rousseau), en uitgeleid met een reeks conclusies (Ginette Kurgan-van Hentenryk). Zoals het hoort dus. De auteurs proberen in hun bijdragen niet te vergeten dat er één algemene vraagstelling aan de basis ligt van het geheel. Die werd geformuleerd door de 'Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales' naar aanleiding van het internationaal historisch congres in Oslo (2000), waar een syntheserapport is gepresenteerd op basis van nationale rapporten. De voorliggende bundel is het resultaat van een studiedag waarop het Belgische rapport werd voorbereid.

Internationaal werd als thema opgegeven: 'Van sociaal geweld naar politiek geweld, 19e-20e eeuw'. Wat met die titel echter precies bedoeld wordt, is niet meteen duidelijk. Wordt er verwezen naar de toenemende controle door de staat op het geweld, en de monopolisering van het legitiem geweld in de handen van de overheid? Of moet men 'politiek geweld' letterlijker interpreteren als de inzet van gewelddadige middelen in de politieke strijd? In de eerste zes bijdragen gaat het vooral over die eerste vraag, terwijl de drie volgende stukken een engere definitie van politiek geweld hanteren. De bundel valt dan ook uiteen in twee, qua omvang ongelijke, delen.

In het eerste deel wordt de aandacht vooral gericht op de juridische repressie van allerlei vormen van geweld. Het uitgangspunt is dat criminaliteit slechts bestaat omdat er een strafwet is die vormen van gedrag criminaliseert. De auteurs zijn het erover eens dat het weinig zin heeft om te spreken van 'reëel geweld', los van het criminaliseringsdiscours en de actie van het juridisch apparaat. Marie-Sylvie Dupont-Bouchat beschrijft hoe de overheid in de loop van de negentiende eeuw steeds minder geweld tolereert. Door een bijstelling van de Napoleontische *Code pénal* tracht men te verhinderen dat bepaalde vormen van geweld (zoals seksueel geweld of geweld tegen kinderen) onbestraft blijven. De kwantitatieve bijdragen (van Axel Tixhon en Ginette Kurgan-van Hentenryk en anderen) bevestigen dit beeld: het totaal aantal zaken neemt beduidend toe, minder processen eindigen met een vrijspraak, het aandeel van het fysiek geweld neemt af ten voordele van andere vormen van geweld (seksueel geweld bijvoorbeeld). Door de minimumstraffen te verlagen, krijgt de rechter een fijner instrument in handen om bijvoorbeeld ook minder ernstige delicten te penalisieren. Parallel hiermee worden zaken onttrokken aan de juryrechtspraak (het hof van assisen) en toegewezen aan de beroepsrechters van de correctionele rechtbank die minder geneigd waren tot vrijspraak.

Dat de magistraten anders reageerden dan 'het volk', blijkt eveneens uit de bijdrage van Geoffroy le Clercq over de perceptie van seksueel geweld. In deze en de volgende bijdrage